

Angol könyvek a kolozsvári református kollégium könyvtárában a 17. század második felében

Három évtizeddel ezelőtt kezdtem foglalkozni a kolozsvári kollégiumi Könyvtár régi könyveivel, és az 1991-ben megjelent kötetkémbe egy oldalt szántam azoknak az angol kiadványoknak, amelyeket a 17. század második felében már a téka polcaim őriztek.¹ Most ezt a vizsgáldást szeretném egy kissé kibővíteni, új adatokkal gazdagítani.

Eleve le kell szögezmem, hogy angol szerzők latin és angol nyelvű kiadványainak számbavételére vállalkoztam, ezek közül nyilván az utóbbiak az izgalmasabbak. Fő forrásom, a könyvtár valamikor 1661–1667 között keletkezett, a nevezetes Apácai-alumban följegyzett legrégebbi katalógusa, ugyanott olvashatók Batai György (mh. 1672) és Krizbai György (mh. 1674) hagyatéki könyvlistái is más 17. századi kisebb adományok kíséretében.² Igen hasznos lett volna Kurtány József könyvtáros diák 1692-ben megkezdett katalógusa, de ez mindmáig hozzáférhetetlen, akárcsak az 1704-ben készült, 1471 tételt tartalmazó Visky-féle

* Sipos Gábor (Érszodoró, 1951). Egyetemi tanulmányait 1970–1974 között végezte a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem Karán. Doktori disszertációját 1998-ban védte meg a JATE Bölcsészkarán, 2011-ben a Debreceni Egyetemen habilitált. 1977-től az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári gyűjtőlevéltárában főlevéltárosként dolgozott. 1998-tól a BBTE Magyar Történelmi Intézet professzora, 2017-től nyugdíjas. Kutatási területek: az erdélyi református egyház története, könyvtártörténet, nyomdatörténet, levéltartan, iskolatörténet, a 17–18. századi magyar művelődéstörténet más területei. E területeken négy szakkönyvet jelentetett meg, és több mint száz szaktanulmányt közölt romániai, magyarországi és németországi folyóiratokban, konferenciakötetekben és emlékkönyvekben, a református egyháztörténelmi kutatócsoport (Kolozsvár) keretében pedig több szövegkiadás sajtó alá rendezésében vett részt. Az EME keretében több szakkiadványt lektorált.

¹ Sipos Gábor: *A kolozsvári református kollégium könyvtára a XVII. században*. Scriptum Kft, Szeged 1991.

² EREL, a kolozsvári ref. kollégium levéltára, Apácai-album p. 80–103. Kiadva *Erdélyi könyvesházak* II. S. a. r. Monok István – Németh Noémi – Tonk Sándor. Scriptum Kft., Szeged 1991. 49–68. (Adattár XVII–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2.)

könyvleltár.³ Az egykorú könyvjegyzékek adatait a könyvtár mai állományának vizsgálatával egészítettem ki, amihez Jakó Zsigmond possessorkatalógusát meg Csorba Dávid közleményeit használtam.

A régi katalógus 29 angol szerző részben latin, nagyobb részt azonban angol nyelvű kötetét vette számba, ehhez járult Krizbai György lelképásztor négykötetes adománya (3 szerepel a hagyatéki listán, a negyediket autopszia mutatta ki), és ugyanő hagyott 34 angol nyelvű, cím szerint föl nem sorolt könyvet a bibliotékának. Batai György kolozsvári lelkész hagyatékában egy kötet szerepel, Szatmárnémeti Mihály kolozskalotai esperes (1638–1689) kb. 140, a kolozsvári kollégiumi tékában fennmaradt kötete között hat angol szerző kiadványa található meg.⁴

Igen tekintélyes tehát a kolozsvári kollégium anglicanagyűjteménye, nem szokatlan azonban e korban, a sárospataki vagy a debreceni skóla könyvtárában is találunk hasonlót az 1686-os, illetőleg 1706-os katalógus tanúsága szerint, de ezekben az angol nyelvű köteteket igen sommásan, „libri anglici vol. 13” vagy „egy anglus könyv in quarto” formában tartották számon, ugyanúgy, mint a Krizbai György adományát följegyző kolozsvári könyvtáros: „Item Anglici libri in numero 34.” A régi katalógust az Apácai-albumba beíró, névtelenségbe rekedt egykori könyvtáros diák azonban nem sajnálta a fáradságot, és a számára valószínűleg érthetetlen angol címeket is szépen lemásolta. Így aztán alkalmunk van azonosítani a műveket, és az adományokból spontán kialakult gyűjtemény jellegéről, összetételéről is szólhatunk.

Az angol teológusok művei közül a közérthető latin nyelvűeket szép számban vásárolták a magyar peregrinusok, jó néhány került közülük a kolozsvári iskolai tékába is. William Whitaker cambridge-i egyetemi tanár három nyolcadrétű kötetét vették számba az első katalógusban, mindhárom Roberto Bellarminoval vitakozik. A puritanizmus egyik élharcosának számító Thomas Cartwright két negyedréttel kötetel szerepel ugyanott, az egyik beszédgyűjtemény a Prédikátor könyvéhez (*Metaphrases et homiliae in librum Salomonis*, Amszterdam 1632), a másik az evangéliumokhoz fűzött kommentárok. William Perkins teológiai munkái ívrétű gyűjteményes kiadásának első kötetét regisztrálták itt, a második kötet (Genf, 1618) Szatmárnémeti Mihály hagyatékával került a könyvtárba.⁵

³ Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. Kolozsvár 1905, III. 305.

⁴ Csorba Dávid: Szatmárnémeti Mihály (1638–1689) kolozsvári esperes fennmaradt könyvtára. In: *Magyar Könyvszemle* 2015, 2. sz. 168–183.

⁵ A kolozsvári református kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Könyvtárána őrizetében (a továbbiakban AkKvt) R 82956.

A neves puritánus teológus, William Ames zsoltármagyarázatai (*Lectiones in Psalmos*, Amszterdam, 1635) meg a *De Divina praedestinatione* c. kötetének harmadik kiadása Krizbai György hagyatékából származik, Bátai György pedig az egyik főművét, a remonstránsokkal vitatkozó *Coronis ad collationem Hagiensem* (kiadásai 1630, 1650 stb.) című tizenkétrét kötetkét hagyta a kollégiumra. Ugyancsak Krizbaitól származik egy érdekes munka, Joseph Mede/Meade 1639-ben elhunyt hebraista tudós, millenarista szerző Jelenések-kommentárja *Clavis apocalyptica ...* címen (Cambridge 1632), amely először latinul jelent meg 1627-ben, angol fordítása 1643-ban látott nyomdafestéket. Krizbai egyébként a 16. század végén élt angol katolikus kontroverzteológus, Thomas Stapleton *Promptuarium catholicum ad instructionem concionatorum contra nostri temporis haereses* c., a hitszónokok eligazító kézikönyvének szánt művét nyolcadrétű kölni kiadásban (1614) szerezte be (hozzákötvé a *Promptuarium* második része, Aschaffenburg 1622), figyelt tehát a másik tábor kiadványaira is.⁶

Szatmárnémeti Mihály könyvhagyatékából először a Daniel Featley, Robert Harris, Oliver Bowles és William Chappel műveit (*Pedum Pastorale seu Conciones duae, Allocutio hortatoria ad ministros evangelii reformatos, Methodus Concionandi Anglicana*) tartalmazó tizenkétrét gyűjtőkötetet (Utrecht 1657) említeném, amelyet Bisterfeld *Scripturae sacrae ... eminentia* című munkájával (Leiden 1654) egybekötve vásárolt meg 1665-ben.⁷ William Smith *Gemma fabri, Qua sacri Biblij margaritae ... continentur* című Londonban 1598-ban megjelent bibliai idézetgyűjteményét 1664-ben szerezte meg Gyulafehérvárott.⁸

Teológiai munkák, vitairatok, beszédgyűjtemények mellett van egy történeti jellegű munka is az első katalógusban, a Matthaeus Westmonasterius nevének számontartott *Flores historiarum*, a kitalált szerző neve alatt angol krónikák gyűjteménye olvasható, Londonban jelent meg 1570-ben.

Kapcsolattörténeti szempontból azonban a fentieknél jóval érdekesebbek az angol nyelvű munkák, amelyeket a Németalföldről Angliába is átruccanó magyar lelkészjelöltek vásároltak meg, és hoztak haza. Harminc éve foglalkoztat a kérdés, hogy ezek a szigetországban hosszabb-rövidebb időt töltő teológusok mennyire sajátíthatták el a nyelvet. Hagyatékaikból állt össze a kolozsvári anglicana-

⁶ AkKvt R 82734–35.

⁷ Csorba: i. m. 180, AkKvt R 82219.

⁸ A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa, *Catalogul colecțiilor Biblioteca Maghiară Veche a Bibliotecii Academiei Cluj-Napoca*. Szerk., bev. tan. Sipos Gábor. Scientia, Kolozsvár 2004, 259.

gyűjtemény, a kötetek pedig arról tanúskodnak, hogy legalább az olvasott szöveg megértése szintjén elboldogultak az angol nyelvvel. Igyekeztek tehát közvetlenül is meríteni a puritanizmus forrásaiból.

Thomas Taylor kálvinista lelkipásztor, cambridge-i professzor *The parable of the Sower and of the Seed* c. munkája, a magvető példázatának magyarázata Londonban jelent meg 1621-ben, több kiadást is megért, holland nyelvre is lefordították. Beszédeinek szintén negyedréti kiadását is regisztrálták az első katalógusban. Taylor tanártársa, Samuel Ward *Life of Faith* c. műve szerepel ugyanott.

A könyvgyűjtő angliai peregrinusok azonban láthatólag a puritanizmus gyakorlata, az igehirdetés iránt érdeklődtek elsősorban, tucatnyi szerző angol nyelvű prédikációskötetét hozták haza. Példaként említenék néhányat: Thomas Adams († 1655) és Daniel Dyke († 1624) puritánus lelkipásztorok beszédgyűjteményei, George Gyfford/Giffard vagy John Preston († 1628) prédikációi. Utóbbinak angol nyelvű munkái hat kötetben voltak meg az iskolai tékában. Thomas Gataker szintén puritánus lelkésznek a 13. zsoltárról szóló két igehirdetése (*Two sermons ...*, London 1623) más művekkel egybekötve kerülhetett a kolozsvári könyvtárba, a leltározó ugyanis a cím után hozzátette: „et alia variorum”. Robert Harris puritánus felfogású oxfordi professzor hat prédikációskötetet adott ki 1618 és 1642 között, mind negyedréti, akár csak az a kötet, amit Kolozsvárra katalógizáltak. Samuel Smith († 1665) igehirdetőnek a Dávid király bűnbánatáról szóló, az 51. zsoltárt magyarázó prédikációja (*Dauids repentance*, 1642) 39 kiadást ért meg a 18. század közepéig, címét apró helyesírási hibával – *repentante* – regisztrálták itt.

Természetesen nem csupán puritánus szerzők művei szerepelnek a katalógusban, az egykori beszerzők az anglikán prédikátorok beszédgyűjteményeiből is vásároltak. „Edwini archiepiscopi sermons anglice” rövidített cím alatt Edwin Sandys canterburyi érsek valamelyik köteté rejtőzhet, negyedréti prédikációskönyve például 1585-ben jelent meg Londonban. John Boys canterburyi dékán tollából több negyedréti kötet jelent meg a 17. század elején, egyik közülük eljutott Erdélybe, összegyűjtött műveinek ívréti kiadásával együtt. Griffith Williams anglikán püspök, a puritánusok ellenfele 1627-ben adta ki *Seven golden Candlestick* c. teológiai művét, amelynek rövidített címét hiba nélkül másolta le a leltározó.

És hogy a felsorolás végére hagyjam a legfontosabbakat: angol nyelvű Biblia is szerepel a katalógusban John Rider angol–latin szótára mellett.

Valójában még az első katalógus többé-kevésbé részletes angol címléírásai nyomán sem tudjuk pontosan, mit is tartalmazott az anglicanagyűjtemény, ugyanis a kolligátumokat a fentebb már említett módon, részletezés nélkül írták le. Miles Mosse *Justifing and Saving Faith* 1614-ben Londonban megjelent művéhez néhány más szerző kiadványait is hozzáköthették („et alia variorum”), akárcsak Gilbert Primerose cím szerint nem említett egyik munkájához („et aliorum varia anglice”). A *Quadriga salutis anglice et alia variorum varia anglice* címléírás is igen vegyes tartalmú kötetet jelez.

Talán a fent említett évszámok is sejtetik, hogy az egykori angliai könyvvásárlók a friss irodalmat gyűjtötték, a szerzők között alig találunk 16. századit, tehát a kortárs teológusok műveire koncentráltak elsősorban.

Harminc évvel ezelőtt is az a kérdés foglalkoztatott, hogy mindebből mi maradt fenn, akkor azonban a Kurtány- és a Visky-féle könyvjegyzékek hozzáférhetlenségén keseregve elmulasztottam megnézni a kollégiumi téka következő átfogó könyvleltárát, amelyet Zoltán József és Sófalvi József könyvtáros deákok állítottak össze 1766–1767-ben.⁹ Most viszont megtettem, és meglepetésemre az ívrétű bekötött leltár vége felé a görög betűkkel jelzett tékákban angol címek egész sorát olvashattam. Összesen 112 angol nyelvű kötetet regisztráltak a deákok, a szerző és a cím mellett a megjelenési helyet és az évet is feltüntették. Jó néhány kötet már a régi katalógusban is szerepelt, például Samuel Ward műve, Samuel Smith-nek az 51. zsolttart magyarázó prédikációskötete vagy John Rider szótára. Alaposabb katalogizálásuk révén megtudhatjuk, hogy a régi jegyzék „Abbots Sermons Anglice” tétel valójában Robert Abbot *A Hand of Fellowship, to Helpe Keepe Out Sinne and Antichrist in certaine Sermons ...* c. prédikációskötetét jelzi (London 1623), kolozsvári címléírása kissé hibás: „Hand of Fellowship to Help ecke pe out simae and Antichrist”. Ugyancsak pontosíthatjuk a *Quadriga salutis...* címléírást, John Rawlinson († 1631) prédikációinak Oxfordban 1625-ben megjelent kiadásáról van szó (*Quadriga Salutis, foure Quadragesimal or Lent Sermons preached at Whitehall*).

A 17. század második felében létrejött anglicanagyűjtemény tehát részben fennmaradt és gyarapodott is a következő évszázadban, az 1767-ben leltározott könyvek azonban mind 17. századi kiadványok, egy kivétellel 1660 előtt jelentek meg.

⁹ Zoltán, Josephus–Sófalvi, Josephus: *Catalogus librorum illustri collegii reformati Claudiaci*. AkKvt Ms R 1810, Török: *i. m.* III. 321.

Három évtizeddel ezelőtt abban reménykedtem, hogy a régi könyvjegyzék aránylag hibátlan címléírásai alapján gyerekjáték lesz a kötetek megtalálása a mai katalógusban, és azt reméltem, hogy a könyvek tulajdonosbejegyzései majd a beszerzések részleteire is fényt derítenek. Annál nagyobb volt a csalódásom, hogy egyetlen kiadványt sem találtam meg a mai könyvanyagban, holott közismert a tény, hogy a kolozsvári kollégiumi könyvtár mindenféle pusztítást elkerült. Ugyanezzel az eredménnyel zárult az 1767-es leltár még pontosabb címléírásainak keresése a jelenlegi könyvanyagban. A jelenséget azzal magyarázhatom, hogy ezek a könyvek az első beszerzőknek jelentettek használható szakirodalmat, hagyatékaik azonban egy kollégiumi könyvtárban halott anyagnak számítottak, és valamikor 1767 után kiselejtezték őket. E kérdés tisztázását a kollégiumi könyvtár Forray-féle leltárai (1825, 1827)¹⁰ segíthetik majd elő, ez azonban már egy új kutatás témája.

Vigasztalásul elmondhatom, hogy mostani kutatásom során előkerült egy angol nyelvű prédikációskönyv, John Preston *Mortification* kötete, amely a Kolossébeliekhez írt levél 3. részének 5. verse (Öldököljétek meg a ti földi tagjaitokat...) alapján született igehirdetéseket fogja össze 256 negyedréti lapon (London 1633).¹¹ A kötet előzéklapjai sajnos ki vannak vágva, a címlapon semmi tulajdonosbejegyzés sincs, csupán a kollégium megszokott, a 17. század végén használatos állományba vevő följegyzése olvasható: „Ill. Coll. Claud. Ref. nro LXIV.” Ez akár azonos is lehet a régi katalógus megfelelő tételével: „Prestonis Sermones”, de Londontól Kolozsvárig tartó útját sajnos nem tudjuk rekonstruálni.

Ugyancsak csökkenti a csalódásomat, hogy a Krizbai hagyatékából származó angol–latin és latin–angol szótár fönmaradt. John Rider művének javított és kiegészített kiadásáról van szó, amely Londonban látott nyomdafestéket 1640-ben. Krizbai 1658-ban vásárolta sátoraljaújhelyi lelkipásztor korában, két korábbi magyar tulajdonos is forgatta a szótárat, Sepsei János és Szathmári Pava Péter. Mindkettő possessorbejegyzése ki van húzva, akárcsak a Krizbaié, a kollégium szokott tulajdonosbejegyzése, amivel a hagyatékából származó köteteket jelölték, a vakarás ellenére jól olvasható.¹² A szótár előzéklapjának bejegyzései célsze-

¹⁰ AkKvt Ms R 1615, Ms R 1616.

¹¹ *Sins overthrow or, a Godly and Learned Treatise of Mortification.*

¹² Rider, John: *Dictionarie corrected and augmented.* London 1640. – *Dictionarium etymologicum latinum ... or a Dictionarie declaring the Etimologies.* Uo. 1640. 4° Sipos: i. m. 31., 35.

rű használatra utalnak: Abridgement – Rövid summa; Intreaty – commentatio, tractatus – vizsgálat.

Almási József kollégiumi senior 1696-ban kapta ajándékba azt az angol bibliát (London 1640), amelyet három évvel később fölnevelő iskolájának adományozott.¹³ Ennek az istentiszteleti kézikönyvnek (a Szentírás mellé a Common Prayer imádságoskönyv, konkordancia és zsoltárkönyv van kötve) egy másik példánya (London 1639–40) szintén kézbe vehető ma is, possessorbejegyzés nincs benne, a kollégium tulajdonosjelzése pedig a 17. század végi formában („Liber Coll. Claud. nro LXXII.”) olvasható.¹⁴ Az Újszövetség tele van latin széljegyzetekkel, az angol kifejezések latin fordításait a sorok közé is apró betűkkel írta be az egykori tulajdonos, aki láthatólag nyelvgyakorlás céljából „lőtte be” az angol bibliát.

¹³ AkKvt R 82313-17, Sipos: *i. m.* 38–39. A kötet korábbi tulajdonosa az előzéklapra „Tread me o Lord...” kezdetű egy mondatos fohászkodást írt.

¹⁴ AkKvt R82318-23.